

Хриков Е.М. До питання про розвиток науково-педагогічних шкіл в Україні/
Е.М.Хриков// Шлях освіти. – 2012. - № 4. – С. 2-6.

УДК 37. 013.3(477) – 043.86

Е.М.Хриков

До питання про розвиток науково-педагогічних шкіл в Україні

У статті розглядаються критерії оцінки рівня розвитку науково-педагогічних шкіл (НПШ): наявність значущих результатів, наявність узагальнюючих робіт, наявність авторитетного лідера, розробленість оригінальної методології дослідження, організаційне оформлення, розвиненість форм комунікативної взаємодії, громадське визнання, тривалість існування наукової школи. Проаналізовано спрямованість досліджень 29 НПШ, тематика докторських дисертацій, паспорти науково-педагогічних спеціальностей, наведено результати опитування експертів з даної проблеми.

Ключові слова: науково-педагогічна школа, критерії оцінки, спрямованість наукових досліджень.

В статье рассмотрены критерии оценки уровня развития научно-педагогических школ(НПШ): наличие значимых результатов, наличие обобщающих работ, наличие авторитетного лидера, разработанность оригинальной методологии исследования, организационное оформление, развитость форм коммуникативного взаимодействия, общественное признание, продолжительность существования школы. Проанализирована направленность исследований 29 НПШ, тематика докторских диссертаций, паспорта научных специальностей, приведены результаты опроса экспертов по данной проблеме.

Ключевые слова: научно-педагогическая школа, критерии оценки, направленность научных исследований.

Development of scientific and pedagogical schools in U

The article considers criteria for assessing the level of development of scientific and pedagogical schools (SPS): the presence of significant results, generalizing works, a competent leader, the elaborated original methodology, the organizational design, the developed forms of communicative interaction, social recognition, and the duration of the school existence. The studies focus of 29 scientific and pedagogical schools, the subject matter of doctoral dissertations, and passports of scientific specialties have been analyzed. The results of an expert survey on this issue are given.

Key words: scientific and pedagogical school, assessment criteria, studies focus of scientific research.

Проблема розвитку науково-педагогічних шкіл (НПШ) в Україні привертає увагу все більшої кількості дослідників. Цю проблему вивчали О. Гнізділова, Л. Зеленська, Д. Зербіно, Л. Заліток, Я. Кодлюк, О.Устенко, Т. Довга, але вона залишається дискусійною.

Аналіз історії розвитку педагогічної науки свідчить, що найбільш вагомі її результати, які значно вплинули на розвиток освітньої сфери, були отримані видатними вченими-практиками. Вони не мали своїх наукових шкіл, але мали значну кількість послідовників. Тому виникає багато питань: що таке науково-педагогічна школа; чи обов'язковою умовою розвитку педагогічної науки є функціонування НПШ; які характеристики притаманні НПШ; чи є НПШ в Україні; які чинники впливають на формування НПШ; які перспективи розвитку НПШ в Україні; чи повинна НПШ займатися однією науковою проблемою, або вони можуть змінюватися. Необхідність отримання відповідей на ці питання обумовлює актуальність зазначеної проблеми.

Мета статті: оцінити стан та перспективи подальшого розвитку НПШ в Україні. Для реалізації даної мети були використані: аналіз наукової літератури, аналіз інформації про НПШ, розміщеної в Інтернеті, аналіз тем 150 дисертацій на здобуття наукового ступеня доктора педагогічних наук, аналіз паспортів науково-педагогічних спеціальностей та опитування

експертів, яким після визначення структури критеріїв оцінки НППШ було запропоновано оцінити їх значущість.

Для з'ясування сутності поняття «науково-педагогічна школа» першочерговим завданням стало його порівняння з поняттям «наукова школа». Поняття «науково-педагогічна школа» деякі науковці пояснюють тим, що науково-педагогічні школи працюють на базі вищих навчальних закладів, і члени школи, окрім наукових проблем, вирішують освітні проблеми. Але будь-яка наукова школа як головну мету має виробництво нового наукового знання, а всі інші її цілі підпорядковані головній. Тому, в понятті «науково-педагогічна школа», слово «педагогічна» акцентує увагу на предмет дослідження – педагогічні явища. Таким чином, усі ознаки наукової школи повинні бути притаманні й науково-педагогічній школі.

Проблема визначення критеріїв оцінки рівня розвитку НППШ є важливою не тільки безпосередньо для забезпечення цього процесу, а й для з'ясування сутності поняття «науково-педагогічна школа». Це пов'язане з тим, що критерії відбивають найбільш суттєві особливості того явища, яке підлягає оцінці. Тому НППШ можна розглядати як наукову спільноту із властивостями, які відбиваються в критеріях її оцінки.

Визначення критеріїв оцінки НППШ проводилось шляхом аналізу наукової літератури та вивчення досвіду їх діяльності. Це дозволило скласти перелік можливих критеріїв, який було запропоновано 32 докторам педагогічних наук із різних регіонів країни для експертної оцінки. Оцінювання проводилось за 10-бальною шкалою, де 10 балів отримували найбільш значущі критерії.

Більшість дослідників НППШ вважають, що важливим критерієм їх оцінки є **наявність значущих результатів**. У процесі експертної оцінки даний критерій отримав 10 балів.

Якщо конкретизувати цей критерій, то треба звернути увагу на те, що значущими можна вважати тільки ті роботи, у яких викладено принципово нові результати. Ці роботи повинні бути видані значним накладом та відомі

широкій науковій спільноті, на них посилаються, та їх положення ввійшли до підручників, енциклопедій. Безперечним свідченням існування наукової школи є створення певної наукової теорії. Досягнення такого результату можливе двома шляхами. Перший передбачає розробку основ наукової теорії видатним науковцем, який залучає до подальшої розробки та конкретизації своїх ідей інших науковців, і, таким чином, стає лідером наукової школи. Другий шлях пов'язаний із колективною розробкою певної комплексної теми, результатом якої стає виокремлення лідера та формування наукової теорії.

Розповсюдженим засобом обґрунтування наявності НППШ в Україні є наведення списку публікацій та тем захищених дисертацій її членів. Але практично завжди це індивідуальні роботи, або в кращому випадку роботи 2-3 авторів. Ці роботи зазвичай присвячені слабо та навіть зовсім не пов'язаним між собою темам, або певному напрямку наукових досліджень. За таких умов неможливо узагальнити та привести в цілісну систему отримані окремими дослідниками наукові факти та теоретичні положення. Уже тільки це свідчить про відсутність НППШ, але не заперечує можливості її формування в майбутньому. Тому, на наш погляд, про сформованість НППШ свідчить **наявність наукових робіт, узагальнюючих результати досліджень її членів**. Вони можуть мати форму монографії або наукового звіту за результатами виконання фінансованої наукової теми. У процесі експертної оцінки даний критерій отримав 9 балів.

Усі дослідники НППШ називають такий критерій їх оцінки як **наявність авторитетного лідера**. Із цим можна повністю погодитись, оскільки саме навколо лідера групується наукова спільнота, він висуває нові наукові завдання та обґрунтовує перспективні шляхи їх розв'язання. Вивчення життєвого шляху лідерів наукових шкіл свідчить, що вони частіше за все відрізняються міцним здоров'ям, значною тривалістю життя, глибокими знаннями, широким кругозором, лідерським якостями, прогностичним мисленням, авторитетністю, умінням підбирати кадри.

У буденній думці української наукової педагогічної спільноти поширеною є точка зору на те, що, якщо певний учений підготував 10 – 20 докторів та кандидатів наук, то це є свідченням виникнення НППШ. Але таке уявлення є помилковим. Для виокремлення НППШ необхідно використовувати комплекс критеріїв, а не окремі з них та тим більш один із них. У процесі експертної оцінки даний критерій отримав 10 балів.

Найбільш відомою в СРСР була наукова школа Н.В.Кузьміної, на формування якої значний вплив здійснила її робота «Методы исследования педагогической деятельности». У цій роботі було обґрунтовано інноваційну на той час методологію системного підходу, яка була конкретизована до методів та методик дослідження. Саме це дозволило виконати в межах цієї наукової школи тисячі досліджень. У наш час розроблена Н.В.Кузьміною методологія стала невід’ємною складовою загально педагогічної методології.

Аналіз функціонування НППШ дозволяє зробити висновок, що їх керівники повинні обов’язково мати роботи з методології наукових досліджень і ця методологія має бути оригінальною. Це пов’язане з тим, що основою створення НППШ є поява або наявність певної проблеми, яку неможна розв’язати за допомогою вже існуючої методології.

У науці розповсюдженою є ситуація, коли наявність НППШ обґрунтовують тим, що члени цього співтовариства розробляють нові для науки аспекти, хоча й використовують для цього традиційну методологію. Але, якщо певну наукову проблему можна розв’язати вже існуючою традиційною методологією, то для цього не потрібна певна наукова школа.

Таким чином, можна зробити висновок, що лідер та провідні представники наукової школи обов’язково повинні розробити оригінальну методологію дослідження. Наведені міркування дозволяють зазначити те, що невелика цінність більшості педагогічних дисертацій зумовлена саме використанням тільки традиційних методологічних підходів, нездатних відбити особливості предмету дослідження. Традиційна методологія тиражує «традиційні» результати «досліджень», які не відрізняються вже від

отриманих і тільки дублюють їх. Тому одним із критеріїв оцінки наукових шкіл є наявність **розробленої оригінальної методології дослідження**. У процесі експертної оцінки даний критерій отримав 8 балів.

Деякі дослідники вважають, що наукові школи – це неформальні об'єднання науковців-однодумців. Але, якщо проаналізувати необхідні для розвитку педагогічної науки умови, то треба зазначити, що без організаційного оформлення виникнення та функціонування НППШ у сучасних умовах неможливе. Це пов'язане з наступними чинниками:

- Педагогіка не кабінетна, а практично орієнтована, експериментальна наука;
- Заняття наукою в наш час є професійним видом діяльності;
- Функціонування НППШ передбачає розвиненість форм взаємодії членів наукової спільноти;
- НППШ повинна працювати відповідно до затвердженої на рівні певної наукової або науково-освітньої установи програми дослідження.

У зв'язку з цим, для виникнення НППШ необхідні певні матеріальні, фінансові ресурси, приміщення, офіційний статус керівника та її членів, певна формалізація взаємодії з науковими структурами та установою, на базі якої вона функціонує. Тому важливою особливістю сучасної НППШ є її **організаційне оформлення**. Його показниками можна вважати:

- Наявність офіційного статусу керівника та НППШ у цілому. У ВНЗ, на базі яких працюють наукові школи, розробляють відповідні положення, які регламентують їх діяльність та визначають їх статус. Такий статус закріплюється посадовими обов'язками членів НППШ, які передбачають наукову діяльність, та визнанням факту існування наукової школи;
- Наявність матеріальної бази, необхідної для функціонування школи;
- Фінансування діяльності членів НППШ із тих чи інших джерел;
- Наявність можливості здійснювати експериментальну діяльність;
- Наявність затверджених програм дослідження;
- Упорядкованість процедур оприлюднення результатів досліджень.

У процесі експертної оцінки даний критерій отримав 7 балів.

Розвиненість форм комунікативної взаємодії притаманна високому рівню розвитку НППШ. У процесі експертної оцінки даний критерій отримав 8 балів.

Її можна оцінити за наступними показниками:

- Регулярне проведення науково-практичних конференцій за результатами діяльності НППШ;
- Проведення аспірантських, докторантських, методологічних семінарів;
- Наявність сайту в керівника наукової школи, який створює сприятливі умови для обміну інформацією;
- Використання можливостей Інтернету для спілкування членів НППШ.

Більшість дослідників серед критеріїв наукової школи виокремлюють її **громадське визнання**. Таке визнання відбувається поетапно – спочатку в установі на базі якої вона функціонує, потім – у регіоні, країні, світі. Про факт визнання свідчить наявність інформації про НППШ у Інтернеті, засобах масової інформації, науковій літературі (але розміщеної не тільки її представниками), високий індекс цитування робіт членів школи, виконання ними функцій експертів, опонентів, членів редколегій.

Про визнання НППШ свідчить залучення її представників до реалізації регіональних, державних, міжнародних дослідницьких програм. Показником визнання НППШ є й те, що її діяльність відбивається в планах та звітах АПН, інформація про неї наводиться в енциклопедіях, довідковій, науковій, наукознавчій літературі. До зазначеного треба додати, що некоректно використовувати поняття «регіональна наукова школа», тому що регіональної науки не існує, регіональним може бути тільки рівень визнання здобутків НППШ. У процесі експертної оцінки даний критерій отримав 10 балів.

У ході опитування експертів їм пропонувалось назвати НППШ України. Дослідження дозволило виявити чітку тенденцію – думки експертів про перелік НППШ не співпадають. Це свідчить про те, що в Україні поки ще нема

загально визнаних НППШ, результати діяльності яких широко відомі та значущі.

Серед наукознавців дискусійною є точка зору на **тривалість існування як показник наявності наукової школи**. Існує думка, що наукова школа повинна мати не менше 3 поколінь науковців. З такою думкою можна погодитись, тому що, якщо певна наукова спільнота перестає функціонувати після припинення наукової діяльності її лідера, то це свідчить про те, що вона не досягла рівня наукової школи. Саме наявність трьох поколінь учених у межах НППШ дозволяє забезпечити її стабільне та тривале функціонування, але в кожному новому поколінні науковців повинен бути потенційний лідер, який при необхідності може очолити її діяльність. У процесі експертної оцінки даний критерій отримав 6 балів.

Важливим аспектом діяльності НППШ є визначення спрямованості наукових досліджень, тому що від неї значною мірою залежить, як значущість отриманих результатів, так і їх вплив на освітню практику. Вивчення спрямованості наукових досліджень НППШ було проведено шляхом аналізу назв наукових шкіл, зв'язку цих назв із науково-педагогічними спеціальностями, та масштабності заявлених проблем. Аналіз матеріалів Інтернету дозволив виокремити 29 НППШ, які вивчають наступні проблеми:

1. Стратегія розвитку освіти в контексті формування громадянського суспільства в Україні.
2. Психолого–педагогічна допомога: екофасилітативний підхід.
3. Методика професійного навчання. Інженерна педагогіка.
4. Методика креативного навчання технічних дисциплін.
5. Якість людино-технічних систем управління та навчання.
6. Валеологічна освіта в системі післядипломної педагогічної освіти.
7. Проблеми педагогіки вищої освіти.
8. Творчість і технології в неперервній професійній освіті

9. Наукові засади дистанційного навчання в системі післядипломної педагогічної освіти керівних і педагогічних кадрів.
10. Наукова школа з питань професійної підготовки та діагностичної діяльності та формування професійної компетентності майбутніх педагогів.
11. Професійно-педагогічна підготовка майбутніх учителів.
12. Психологічні умови та чинники професійного становлення фахівця.
13. Школа адаптивного управління соціально–педагогічними системами.
14. Наукова школа з управління освітніми установами.
15. Функціонально-посадова компетентність керівника ЗНЗ і шляхи її підвищення в системі післядипломної освіти.
16. Психологічні засади вдосконалення управління загальноосвітніми навчальними закладами.
17. Управління навчальними закладами в умовах безперервної освіти
18. Порівняльні дослідження в сфері неперервної педагогічної освіти в Україні й за рубежом.
19. Наукова школа історії педагогіки.
20. Наукова школа соціальної педагогіки та педагогічних основ соціальної роботи.
21. Психолого-педагогічні та соціальні аспекти дошкільної й початкової освіти.
22. Музичної освіти школярів, професійного становлення особистості вчителя музики.
23. Гуманізація навчально-виховного процесу.
24. Формування духовної культури особистості.
25. Особистісно-орієнтоване виховання дітей і молоді.
26. Інтегративна мистецька освіта та художньо-естетичне виховання школярів.
27. Цілісне проживання дошкільником особистісного буття.
28. Наукова школа з гуманітаризації початкової освіти.

29. Розробки цілісного підходу до формування пізнавальної активності учнівської молоді.

Аналіз тематичного спрямування діяльності НППШ дозволяє зазначити:

- 11 тем присвячені розробці теорії та методиці професійної освіти; 4 теми присвячені загальній педагогіці та історії педагогіки; 4 теми присвячені теорії та методиці управління освітою; 3 теми теорії та методиці виховання; 1 тема присвячена соціальній педагогіці; 3 теми присвячені теорії та методиці дошкільної та початкової освіти; 2 теми охоплюють декілька науково-педагогічних спеціальностей; 1 тема присвячена теорії навчання.
- Те, що 40% наукових шкіл займаються проблемами теорії та методики професійної освіти, можна пояснити, як тим що 26 з 29 проаналізованих НППШ працюють на базі ВНЗ, так і тим, що діяльність вищих навчальних закладів у порівнянні з іншими складовими освіти є менш регламентованою, що сприяє запровадженню результатів досліджень;
- Спрямованість п'яти наукових шкіл (7, 14, 17, 20, 21) охоплює майже повністю певну наукову спеціальність;
- 15 із зазначених тем присвячені значним напрямам дослідження в межах тієї чи іншої науково-педагогічної спеціальності; 9 із зазначених тем, присвячені вузьким проблемам у межах тієї чи іншої науково-педагогічної спеціальності.

Усі 32 опитаних експерти зазначили, що НППШ повинна досліджувати науковий напрям у межах науково-педагогічної спеціальності. Три експерти вважають, що предметом дослідження НППШ може бути й певна науково-педагогічна спеціальність, жодний експерт не поділяє думку, що таким предметом може бути вузька наукова проблема.

Принциповим для подальшого розвитку НППШ є питання – які з проблем можна вважати науковими напрямками, а які – вузькими науковими проблемами. Для отримання відповіді на це питання ми пропонуємо

наступну логіку. Науковим напрямом у даному випадку можна вважати таку наукову проблему, яка охоплює одну з головних підсистем певної спеціальності. Наприклад, «теоретичні основи змісту професійної підготовки фахівців із вищою освітою» - науковий напрям, дослідити який можна силами значного колективу науковців, а тема «теоретичні основи змісту професійної підготовки майбутніх учителів» - це більш вузька наукова проблема, яку можна дослідити в межах однієї докторської дисертації. Тема «теоретичні основи моделювання змісту управління освітніми установами» - значний науковий напрям теорії та методики управління освітою, який може розробляти НППШ, а тему «теоретичні основи моделювання змісту управління загальноосвітніми школами» може дослідити один докторант.

Можна припустити, що основою для створення НППШ можуть бути також теми типу «теоретико-методологічні засади професійної підготовки майбутніх учителів», «теоретико-методологічні засади професійної підготовки фахівців інженерних спеціальностей», тобто теми, які об'єднують головні аспекти підготовки фахівців багатьох спеціальностей. Наведені висновки щодо спрямування діяльності НППШ було перевірено за допомогою аналізу 150 тем докторських дисертацій та паспортів науково-педагогічних спеціальностей. Аналіз показав, що всі ці дисертації присвячені вузько спрямованим темам, тому можна зробити висновок, що теми такого типу не можуть бути покладені в основу діяльності НППШ. Напрями досліджень, представлені в паспортах науково-педагогічних спеціальностей, як правило, можуть бути основою для діяльності НППШ. Винятком із цього правила є напрями досліджень із теорії та методики навчання окремим дисциплінам, які можуть бути розроблені в межах одного дисертаційного дослідження.

Використання наведених критеріїв, аналіз спрямованості досліджень НППШ, аналіз наукових джерел та матеріалів Інтернету, результати опитування експертів дозволяють зробити наступні висновки:

- Нетривалий термін існування України як незалежної держави не створює сприятливі умови для формування повноцінних НППШ, які б відповідали всім зазначеним вище критеріям.
- Жодна НППШ не заявляє про створення певної наукової теорії та не має узагальнюючих результати колективного дослідження робіт, які б висвітлювали всі основні аспекти досліджуваної проблеми.
- Думки експертів про перелік НППШ не співпадають, що може свідчити про відсутність загально визнаних наукових шкіл.
- Майже третина із заявлених тем досліджень є вузько спрямованими, що не створює необхідних умов для формування НППШ.
- Теоретичну цілісність НППШ надає оригінальна методологія дослідження. Жодна НППШ не заявляє про розроблення та наявність такої методології.
- Подальший розвиток НППШ гальмують наступні чинники: відсутність загальноприйнятого трактування сутності НППШ та критеріїв її оцінки; інституційна організація педагогічної науки, її розподіл на науково-педагогічні спеціальності; надмірна централізація освіти, яка обумовлює парадигмальні межі досліджень; невизначеність статусу керівників НППШ; відсутність сприятливих організаційних, фінансових, матеріальних умов їх функціонування; несформованість системи експертизи діяльності НППШ. Вирішення зазначених проблем дозволить сприяти розвитку НППШ.

Актуальною проблемою для подальшого дослідження є з'ясування того як особливості предмета педагогіки впливають на формування та розвиток НППШ.

Література

1. Аронов Д. К проблеме определения понятий «научная (научно-педагогическая школа)» // *Alma mater* (Вестник высшей школы). – 2003. – №6.
2. Гнізділова О.А. Класифікація наукових шкіл педагогічного простору східної України: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/znpkhnpu_ped/2009_35/15.html
3. Гнізділова О.А. Характеристика дефініції «наукова школа»: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/znpkhnpu/TtMNV/2008_22/03.html
4. Гнізділова О.А. Наукова школа Л.Д. Попової як педагогічна система // *Імідж сучасного педагога*. – 2008. – №7-8(86-87). – С.57-60.
5. Гнізділова О.А. Наукова школа професора В.І. Лозової // *Імідж сучасного педагога*. – 2007. – №9-10(78-79). – С.40-44.
6. Гнізділова О.А. Наукові здобутки кафедри загальної педагогіки // *Педагогіка та психологія: Зб. наук. пр.* – Харків: ХНПУ, 2008. – Вип. 34. – С. 149-158.
7. Зеленська Л. Д. Наукова школа: сутність та етапи становлення: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.rusnauka.com/10_NPE_2008/Pedagogica/27756.doc.htm
8. Зербіно Д. Д. Научная школа как феномен. – К.: Наук. думка, 1994. – 134 с.
9. Зербіно Д. Д. Наукова школа як спонтанний феномен // *Науковий світ* – 1999. – № 9.
10. Інститут вищої освіти НАПН України: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://naps.gov.ua/ua/structure/institutions/high_education/
11. Інститут проблем виховання НАПН України: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://naps.gov.ua/ua/structure/institutions/problem_education/

12. Назва наукової школи: Наукові засади дистанційного навчання в системі післядипломної педагогічної освіти керівних і педагогічних кадрів: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://umoapn.net.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=61%3A2010-12-23-13-10-04&catid=18%3Akdn&Itemid=75&lang=uk
13. Наукова школа Бондаря В.І. : [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ipp.npu.edu.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=65%3Ass-&catid=14%3A2011-05-17-11-46-55&Itemid=57&limitstart=3&lang=en
14. Наукова школа "Професійно-педагогічна підготовка майбутніх учителів": [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.zu.edu.ua/ped_shkola.html
15. Наукова школа «Гуманізація навчально-виховного процесу» : [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.slavdpu.dn.ua/index.php/naukschool>
16. Наукова школа академіка Олександри Савченко / упор. Я. П. Кодлюк, Т. Я. Довга, Л. М. Заліток. – К. : Пед. преса, 2008. – 188 с. : іл.
17. Наукова школа з гуманітаризації початкової освіти: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.vspru.ua/science_scool.php
18. Наукова школа з проблем творчості і технологій у неперервній освіті: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://science.profi.org.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=77&Itemid=5

- 19.Наукова школа О. Я. Ростовського: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://in.ndu.edu.ua/ua/art.php?id=5>
- 20.Наукова школа професора В. Алфімова «Управління навчальними закладами в умовах безперервної освіти» : [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://fppk.donnu.edu.ua/nauka/school.htm>
- 21.Наукові школи: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.umo.edu.ua/scientific-schools>
- 22.Наукові школи Луганського національного університету імені Тараса Шевченка: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.luguniv.edu.ua/?z1=b,1826>
- 23.Наукові школи УІПА: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.uipa.kharkov.ua/nau_school.html
- 24.Научные школы: проблемы теории и практики / Под общ. ред. В.И. Астаховой, Е.В.Астаховой. – Х.: Изд-во НУА, 2005. – 332 с.
- 25.Положення про наукові школи ТОВ «Бердянський університет менеджменту і бізнесу» : [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://bumib.edu.ua/nd/polojennaNShkoly>
- 26.Устенко О. Наукові школи як фундамент вищої освіти // Психологія і суспільство. – 2002. – № 3/4.